
*Я.В. Любвиць,
доктор філософських наук,
старший науковий співробітник
Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України*

КЛАСИЧНИЙ ТА НЕКЛАСИЧНИЙ ТИПИ РАЦІОНАЛІЗАЦІЇ ВІРТУАЛЬНОЇ РЕАЛЬНОСТІ

Нині в науково-методологічній та соціально-філософській думці відбувається бум віртуалістичної проблематики, подібний до буму з проблем синергетики 10–15 років тому. І в іншому випадках маємо надмірне застосування певного ключового поняття як універсальної відмічки до будь-якої поточної проблеми. У таких ситуаціях загострюється питання якомога точнішого розрізнення суміжних значень відповідних понять, з'ясування їх автентичних смислів. Поглибленого тлумачення, розгорнутого також і в певній історичній перспективі, потребує й поняття віртуальної реальності.

Зауважимо, що постнекласичний віртуалістичний бум пов'язаний насамперед з асимптотичним розвитком мереживного павутиння Інтернет, яке поєднує між собою величезну кількість користувачів персональних комп'ютерів. У зв'язку з цим найавтентичніше значення віртуального потрібно, на нашу думку, віднаходити у сфері інформатики та мов програмування. І такі значення в цих науково-практичних сферах має вигляд так званих абстрактних класів та віртуальних функцій. Однак ці постнекласичні значення виявляють власну об'ємність і повноту у зіставленні з класичним та некласичним значеннями аналізованого поняття.

Те чи інше розуміння віртуальної реальності визначається тлумаченням будови світу, природи людини, особливостями інструментарію пізнавальних здатностей суб'єкта. Проте онтологічні проекції при цьому є ключовими.

Людина може досягти той чи інший рівень (або різновид) реальності тому, що її пізнавальні здібності мають відповідний до різноякісної дійсності різноякісний епістемологічний інструментарій. Часто-густо “включення” певних діапазонів сприйняття дійсності залежить від уміння суб'єкта гнучко входити в ті чи інші буттєво-психологічні стани (“змінені” стани свідомості): екстазу (неоплатонізм), самадхи (раджа-йога), саторі (дзен-будизм), атараксія (епікуреїзм), осяяння Святим Духом (християнство), пікові стани (А.Маслоу) – як узагальнення й інваріантне тлумачення перелічених тут станів.

Здатність людини входити в резонанс з буттям означає певну відповідність її антропологічної будови онтологічній структурі буття. Разом з тим можливий і підхід, протилежний зазначеному: антропологічна структура людини й характеристики її пізнавальних здібностей вкрай відмінні й не співмірні з непізнаваними властивостями зовнішнього природного буття, і вона, людина, може лише дуже наближено відображати й суто поверхово пізнавати деякі із закономірностей світу з метою часткового, і лише на обмежену часову перспективу, пристосування до нього. Залежно від епістемологічного оптимізму чи песимізму і відповідних онтологічних підходів впливає те чи інше тлумачення феномена віртуальної реальності.

Класичний підхід до віртуальної реальності проіснував в історії філософської та загальнонаукової думки близько двох з половиною тисяч років – від класичної йоги (Патанджалі), Платона й Аристотеля до релятивістської фізики середини ХХ ст., коли виникло поняття фізичної віртуальної частини. Щоправда, і в межах класичного підходу можна простежити тривалу історію кардинальної зміни онтологічних підходів.

Оцінювання класичної парадигми віртуальності щодо відповідності її раціональним критеріям розуміння практики залежить від того, як тлумачиться сама віртуальність – як трансцендентальне потенційне енергієнаповнююче джерело наявного буття, котре за потужністю енергійності на порядки перевершує прояви цього наявного буття, або навпаки, як така, що меншою мірою, ніж суще, “заряджена” енергійністю і є лише блідою копією цього домінуючого сущого.

У першому випадку потенційна віртуальна реальність є первинною щодо наявного буття за змістом та/або енергійно. Такими є “велика порожнеча” (або Дао) у давньокитайській філософії, яке неможливо визначити вербально; всесвітній всеохоплюючий дух брахман у давньоіндійській філософії, всі наявні прояви якого є лише ілюзією, котра спонтанно саморозчиняється в душі і самознищується (“анігілює”); Першоєдине в пізньоантичному неоплатонізмі, яке ніяк змістовно неможливо найменувати та предикатувати, але з якого, як з чистої енергії, еманує онтологічно нижчий рівень світового розуму; з останнього еманує світова душа та ін. Причому потенційно-енергійне підгрунтя, у розумінні Плотіна, на нашу думку, постає вищим за есенційне. Онтологічний підхід до дійсності визначається, окрім іншого, тим, яким за своєю природою вважають світ. Так, С.С. Хоружий вирізняє можливісну (*dinamis*), енергійну (*energeia*) та актуалізовану (*entelechia*) підвалини світу. Він вважає, що можливість за допомогою енергії оформлюється в ентелехію [8, 55]. Однак за есенціалістським підходом, притаманним Аристотелю, абсолютизується одна із сторін цієї тріади – сутність як форма, що є ентелехією. Сутність як форма (Аристотель) або як ідея (Платон) домінує над дійсністю. Потенція та енергія тут підпорядковані сутності. Світ у такому ракурсі постає змістилищем статуарних сутностей, частина яких може перебувати в потенційному стані, проте завдяки енергії набирає буттєвої актуальності “тут і зараз”. Усі речі у Всесвіті, за такого підходу, утворюються з різноманітних комбінацій своєрідних

“першоцеглинок”. Під впливом подібних онтологічних припущень у 60-ті рр. ХХ ст. фізики намагалися віднайти “першоцеглинки” елементарних частин, кварки та ін. Інший, енергійний, підхід запропонував неоплатонізм. Домінантою у структурі буття, згідно з ним, констатується енергія. Сутність аж ніяк не підноситься над нею, і разом вони становлять одне [6, 106]. Енергія в Першоєдиному збігається з сутністю, а сутність – з енергією, оскільки Першоєдине – одна чиста енергія і більше нічого, хоча, водночас воно навіть і не є енергією [6, 113]. Першоначало як енергія існувало одвічно. У цьому сенсі його енергія не виникла, вона є вищою за розум і мудрість [6, 119–120]. Енергія, досконаліща, аніж сама сутність, є найпершим. Бог разом зі своєю енергією є з самого початку тим, чим він є. Його існування, тотожне з його творчою енергією, є вічним народженням [6, 123–124]. Близькими до неоплатонізму в цьому питанні є індійські філософські школи – ведантизм, буддизм, для яких є несуттєвими конкретна форма та сутність одиничних речей, за якими приховується духовне цілісне єдине буття (ведантизм) або “велика порожнеча”, або ніщо (буддизм). Близьким до цього є енерго-інформаційний підхід, котрого дотримуються багато наукових шкіл. Згідно з цим баченням, основною складовою Всесвіту є енерго-інформаційна єдність, яка виявляється то як електромагнітна хвиля, то як корпускула. Енергетична складова в хвилях просякнута інформаційною – довжиною й обернено пропорційною до останньої – частотою цих хвиль.

Третій, потенціалістський (або динамічний), підхід переносить центр буття у можливість, потенцію, а напередіснуючі причини й форми елімінує з дійсності. Дійсність, згідно з ним, деесенціалізується, стає багатоваріантною, непередбачуваною, такою, що самоорганізується [8, 58]. Такий потенційно-динамічний підхід до дійсності є найадекватнішим для опису феномена віртуальної реальності. Адже віртуальним є те, що перебуває в потенції та поки що не набрало форми та наявного буття. Таке мінімальне виринання з потенції дістає свій смисл лише завдяки присутності людини, яка відіграє ключову роль в онтологічній ієрархічній будові світу [8, 59]. У дискурсі енергії, зазначає С.С. Хоружий, людина є енергійним мікрокосмосом, для якого можуть здійснюватися будь-які події, а сам він постає началом пов’язування горизонтів буття, точкою біфуркаційного вибору можливого плину події [8, 65]. І віртуальна реальність виступає своєрідним субгоризонтом у горизонті енергій наявного буття; віртуальна реальність – це недо-народжене буття. У цьому сенсі віртуальні події не відбуваються і не можуть відбутися [7, 231].

Окрім вирізнення есенціалістської, енергійної та потенціалістської онтології для характеристики віртуальної реальності важливим є також констатування багаторівневості онтологічної структури світу. Так, Платон розрізняв світ ідей, світ речей і світ хаотичної невизначеної матерії (меону) і деміургічну силу, яка поєднує світ ідей з матерією, утворюючи речі. Видимі речі, згідно з Платоном, є результатом поєднання деміургом тих чи інших конкретних ідей з матерією, попри орієнтацію на вищу ідею Блага. Платон убачав вищість і своєрідну трансцендентність ідей щодо реального видимого світу речей, але ще не підкреслював принципової трансцендентності й неспівмірності вищого Блага щодо речей тією мірою, як це зробив неоплатонік Плотін, котрий жив і творив на сім століть пізніше за Платона.

У той час, коли розгорнулася філософська діяльність Плотіна, у християнстві, за допомогою категорій, вироблених грецькою філософією, концептуально оформлювалася ідея трансцендентного Бога. Сам Плотін не дотримувався християнського віровчення, однак багато з його положень запозичили християнські філософи й теологи.

Першоєдине, згідно з Плотіном, шляхом еманации (витікання) породжує Світовий Розум, з якого тим самим способом породжується Світова Душа (Anima Mundi), аналогічно з останньої породжується безформна матерія. Плотін дотримувався принципу космічно-антропологічної відповідності. І в людині, як частинці космосу, є тіло, душа й розум. Людська душа, свідомо не користуючись поняттями розуму, у стані екстазу може буттєво злитися, ототожнитися з Першоєдиним. І після виходу зі стану екстазу вона може, пригадуючи цей стан лише наближено, охарактеризувати Першоєдине. Будь-які спроби позитивно-концептуально визначити Першоєдине спотворює його природу. Потрібно лише взяти до уваги, що жодне з категоріальних визначень Першоєдиного (“досконале”, “найкраще”, “неперевершене” тощо) не може предикатуватися йому, оскільки Першоєдине є незрівнянно вищим за всі ці визначення. Однак істинним є безпредикативний стан піднесеного екстазу душі, в якому вона зливається з Першоєдиним і ніякого змісту не усвідомлює, окрім самої енергії екстазу.

Естатичне злиття душі людини з вищим, раціонально непізнаним началом буття засвідчує, що з погляду енергій для Плотіна світ є єдиним. Тобто існує взаємодія різноякісних рівнів буття, однак вона відбувається лише за певними високоенергійними каналами (або параметрами) і не відбувається за низькоенергійними. Так, вступити в контакт з Першоєдиним можна лише у високоенергійному стані душі людини, але неможливо досягнути його більш-менш адекватно дискурсивним розумом.

В індоевропейській традиції близькими до концепції неоплатонізму є концепції буддизму й класичної йоги. Для буддизму стан нірвани є наслідком визволення людини від прив’язаності до грубих енергій бажань, які породжують її страждання. Вихід людини восьмиступеневим (або восьмикосковим) шляхом до тонкоенергетичного стану нірвани є піднесенням її на вищий онтологічний рівень буття, який людина не може досягнути концептуально (тут проглядається переконлива аналогія з неоплатонізмом). Окрім того, у стані нірвани вона позбавляється нав’язливої енергетики бажання, котра є онтологічно нижчим рівнем буття.

Можна помітити також аналогію між неоплатонізмом і класичною йогою (раджа-йогою) Патанджалі. Згідно з другим ученням, людина, засвоївши і подолавши стан прив’язаності до речей,

котрі можуть збуджувати бажання заволодіти ними, переходить послідовно до станів дхарани, дх'яни і, врешті-решт, самадхи. Самадхи – позитивний стан найвищого космічного блаженства. Однак він має дуже чіткі межі. Коли душа людини перебуває в ньому, вона не усвідомлює ні відмінності його від стану, нижчого за нього, ні його самототожності, оскільки для фіксації останньої треба відмежуватися від відмінності шляхом її заперечення. Цим неусвідомленням відмінності підкреслюється якісна інакшість стану самадхи порівняно з іншими станами душі людини, виявляється різноякісність як буття, так і буттєвих станів свідомості, укорінених у цьому бутті.

Може здаватися, що нірвана в буддизмі відрізняється від самадхи в раджа-йозі тим, що перший із цих концептів побудовано на запереченні (“звільненні від ...”), а другий – на позитивних характеристиках. Проте для того, щоб досягти самадхи, необхідно вже пройти шлях “звільнення від ...” прив'язаності до речей, що збуджують бажання, а також низки практичних інтенціональностей та діяльнісних мотивацій, що сприяють оволодінню предметами бажання. Крім того, розуміння самадхи як блаженства, позбавленого будь-якого розрізняючого, ототожнюючого й інтенціонального усвідомлювання, дає змогу виявити архетипну подібність самадхи до нірвани, а також до неоплатонівського екстазу. Послідовне порівняння цих філософських та духовно-практичних систем показує, що в них – один і той самий буттєвий стан свідомості людини, який має життєво-практичний смисл. Разом з тим проаналізовані філософські концепції розкривають різноманітність та різноякісність структури буття.

Зауважимо, що наведені онтологічні припущення мають певну антропологічну укоріненість і пов'язані зі структурними рівнями самоорганізації людського буття. Водночас доречно припустити, що світ значно різноманітніший, аніж той, що вписується в антропоморфну онтологічну схему. Розвиток сучасної науки вносить певну визначеність у абстрактне протистояння полярно антиномічних підходів, встановлюючи певну міру ймовірності того, наскільки можуть бути підтверджені практикою альтернативні філософські підходи. Так, загальнонауковий принцип антропності встановлює міру ймовірності відхилення сукупного значення фізичних (та інших) констант від математично рівноймовірнісного, або, якщо можна вжити такий термін, – хаотичного. Спостереження видимого Всесвіту засвідчують, що факт існування складних і надскладних форм є або надзвичайно мало ймовірним, або порядок у Всесвіті значною мірою переважає хаос. Це, окрім іншого, означає, що наукова екстраполяція базових антропологічних інтуїцій на сферу ключових онтологічних припущень є досить обґрунтованою, якщо вони спираються на положення сучасної науки.

Різноманітність і невисока когерентність різних рівнів людського буття, сприйняття та пізнання людини багато в чому зумовлені таким суто людським утворенням, як мова, і пов'язаним з останньою існуванням першої та другої сигнальних систем у психіці людини. А це, своєю чергою, пов'язано також з існуванням феноменів правопівкульного та лівопівкульного мислення людини, невербальним та вербальним пізнанням нею світу. Перша сигнальна система, яка спирається на функціонування правої півкулі, орієнтована на цілісне сприйняття дійсності та швидке реагування психіки й усього організму на значущі сигнали із зовнішнього середовища та із внутрішнього середовища організму. Друга сигнальна система, яка спирається на лівопівкульне мислення, аналізує зв'язки між сигналами першої сигнальної системи, порівнює явища між собою, формулює судження та умовиводи, зіставляє принципи й норми, з'ясовує потреби й інтереси, зважує мотиви й цінності, виробляє рішення, складає мовні повідомлення, здійснює комунікативні месіджи, оформляє та реалізує технічні й соціальні проекти тощо. Наявність цих двох неспівмірних, і водночас взаємодоповнювальних, складових ієрархії людського пізнання (і буття) накладає суттєвий суб'єктивний відбиток на сприйняття та категоризацію ієрархічної і поліцентричної структури буття як такого. А така категоризація є важливою для досягнення природи віртуальності. У світлі існування різноманітності ієрархічних рівнів осмислення людиною буття стають зрозумілими “екзотичні” вимоги до процедури досягнення вищого начала світу в таких надзвичайно віддалених у просторі й часі вченнях, як, по-перше, даосизм (досягнення центрального для поняття дао), по-друге – неоплатонізм (поняття Першогоєдиного) і, по-третє, ранній буддизм й класична йога (відповідно – збагнення понять “нірвана” й “самадха”). В усіх перелічених світоглядно-філософських системах абсолютне начало або найвищий духовний стан, за допомогою якого воно досягається, неможливо предикатувати, приписати йому певні, навіть найдосконаліші якості та властивості. Підґрунтя цієї процедурної вимоги полягає в тому, що всі стародавні філософські системи дійшли розуміння неможливості досягнення абсолюту за допомогою словесно-логічного пізнавального інструментарію, котрий притаманний лівопівкульному мисленню людини.

Ця думка тягне за собою принаймні два висновки. По-перше, оскільки ідея неможливості вираження Абсолюту шляхом категоріального, концептуального, логічного пізнання висловлювалася в багатьох досить віддалених одна від одної соціокультурних системах, її можна вважати такою, що є досить підтверджуваною суспільно-пізнавальною практикою, надійно апробованою. По-друге, така ситуація викликає запитання: а чи не породжується ідея ієрархічної структури буття виключно антропологічною структурою людини і будовою її пізнавальних здатностей? Напевно, що частково це так і є. Однак людина має ще й здатність гносеологічної рефлексії – культурно успадкованим умінням постійно розрізняти зміст понять і образів та їх денотат, те, що вони позначають насправді. Крім того, як ми вже зазначали, ще у фізичних константах закладено певні антропологічні характеристики, які мають не тільки суб'єктивне, але й об'єктивне значення.

Отже, для розгорнутого визначення феномена віртуальності потрібно, як мінімум, розрізнити ієрархічні рівні буття, а також бачити відмінності між есенціалістським, енергійним та потенціалістським підходами до осягнення світу. Потрібно також постійно застосовувати суб'єкт-об'єктний рефлексійний аналіз для визначення того, чи має феномен віртуальної реальності об'єктивні відповідники в реальному бутті, чи ж цей феномен має суто суб'єктивний операціональний характер і ні з чим не корелює в об'єктивній дійсності як такої.

Загалом класичне тлумачення віртуальності, яке спирається на аристотелівський есенційний підхід до сушого, вбачає у віртуальному менш енергійно “заряджену” онтологічну реальність, яка є породженням більш фундаментальної і визначальної фактичної реальності. Однак воно може впливати в певних межах на інваріантні зміни у фактичній реальності, не порушуючи при цьому базових закономірностей останньої.

У межах цього тлумачення сформувався найбільш поширене слововживання “віртуального” як можливого (і навіть, як нереальної можливості), ймовірного (і як майже неймовірного), того, що може й не стати реальним, матеріалізуватися. Таким, наприклад, є словосполучення “віртуальні гроші”, які, долаючи бюрократичні та юридичні перешкоди, треба перетворити на готівкові, а за обіцяні політиками віртуальні блага, котрі роздавалися перед виборами, громадяни мусять ще боротися дозволеними законом методами. У цьому значенні віртуальність, в аспекті дилеми раціонального та ірраціонального, можна розглядати як недостатній контроль суб'єкта над суспільними відносинами або як вираження нераціональної, неадекватної, з точки зору здорового глузду, поведінки соціального суб'єкта.

Перш ніж перейти до постнекласичної моделі віртуальної реальності, в загальних рисах підсумуємо сказане щодо класичної та некласичної моделей. Як ми зазначили, класична модель віртуальної реальності існувала з часів Платона й Аристотеля до середини XX століття. Під “virtus” в середні віки розуміли активне начало, подібне до ентелехії Аристотеля, завдяки якій, наприклад, із зернинки розвивається рослина; людина, згідно з цим розумінням, мислить, оскільки в ній закладено virtus Універсуму або Бога [7, 216]. В індійській філософії “vṛtī” (слово, схоже з латинським “virtus” завдяки схожості коренів деяких світоглядно ключових слів індоєвропейських мов) означало досягнення свідомістю інших рівнів реальності. Це, напевно, можна вважати одним із найавтентичніших для рубежу XX–XXI ст. тлумачень поняття віртуального. Раціоналістський підхід, котрий бере початок ще з часів Платона й Аристотеля. Для есенціалізму віртуальність означала нереальну можливість, яка за своєю природою не могла втілитися в дійсність. Проте, чи могла така нереальна можливість якимось непрямим чином впливати на дійсність? На таке питання в той час не звертали належної уваги. Водночас, в період існування класичних підходів до віртуальної реальності, було категоризовано такі архетипи осягнення дійсності, які стали актуалізованими у некласичному та постнекласичному підходах.

Некласичний підхід до віртуальності найавтентичніше реалізується в концепті віртуальних частинок, досліджуваних нерелятивістською фізикою починаючи з 30-х рр. XX ст. Віртуальну елементарну частинку розуміють як момент взаємодії кінематично спостережуваних елементарних частинок. Взаємодія елементарних частинок у квантовій теорії може бути репрезентована як обмін проміжними частинками, які мають електричний заряд, спин тощо [4, 150].

Існують дві інтерпретації поняття віртуальних частинок. Згідно з першою, у процесі народження віртуальної частинки не виконуються закони збереження енергії; в цьому стані невизначеності енергії частинка не може перебувати в асимптотично вільному стані і має бути обов'язково поглинутою в другій вершині взаємодії. Тобто віртуальні частинки не можуть існувати як кінематично вільні, і тому фігурують у теорії взаємодії лише в проміжному стані [4, 150].

Згідно з другою інтерпретацією, можна виходити з припущення строгого збереження енергії; однак у такому разі треба визнати, що у фотона з'явиться маса, а звичайна частинка може бути такою, що має уявну масу. Однак і перша, і друга інтерпретації призводять до однакових наслідків – віртуальні частинки кінематично не спостережувані [4, 150], тобто їх не можна зафіксувати як такі, що існують поза процесом взаємодії звичайних частинок у вільному самостійному стані.

Критеріями реальності об'єктів у фізиці вважаються, по-перше, експериментальна спостережуваність та перевірюваність, по-друге – відносна незалежність від системи взаємодії, самостійне існування – інваріантність і, по-третє, належність до певної системи [4, 154–155]. А віртуальні частинки, на відміну від звичайних (або реальних), не мають самостійного, спостережуваного в експерименті існування.

Однак це фактичне неіснування віртуальної частинки можна тлумачити принаймні двома способами. По-перше, науково-експериментальний апарат є недосконалим порівняно з нескінченною складністю й багатоманітністю природи. Тому віртуальну частку можна в цьому разі розуміти як суто ідеальну теоретичну конструкцію, яка не має реальних відповідників (референтів). По-друге, віртуальні частинки існують надзвичайно короткий час, і лише в контексті взаємодії звичайних частинок, а поза цим контекстом не мають реального існування. Але, незважаючи на це, вони впливають на реальні фізичні процеси. Наведемо аналогію з каталізатором, який не бере участі в хімічних процесах базового рівня, однак значно прискорює їх. Таке розуміння віртуальної реальності наводить на думку, що у фактично фіксовані закономірності влітаються закономірності іншого типу, іншого рівня або виміру самоорганізації буття.

Некласична наука, становлення якої пов'язане насамперед із квантовою теорією, суттєво збагатила уявлення людини про світ, зокрема про багаторівневість його самоорганізації. Точність цих знань багато в чому підтверджується здатністю людини впливати на субатомні процеси (зокрема – на

ядерні, створювати експериментальні установки прискорення елементарних частинок, нанотехнології тощо). Завдяки цьому неklasичне розуміння віртуальності значно розширюється та конкретизується порівняно з класичним. Тому аналіз віртуальності як такої стає предметом спеціального дослідження.

Некласичний підход до віртуальної реальності доводить також необхідність врахування ірраціональних складових у пізнавальному апараті суб'єкта та/або у властивостях об'єкта цього пізнання. Так, для досягнення несуперечливого опису феномена віртуальної частинки доводиться вводити факти й припущення, які суперечать визнаним теоретичним положенням (наприклад, про появу маси у фотона або про набуття тією чи іншою елементарною частинкою уявної маси), що порушує наявні до цього введення раціональні описи реальності. Парадоксальність віртуальних частинок полягає в порушенні лінійних раціональних описів реальності, вносячи елемент ірраціонального в логіку наукових розрахунків.

У межах некласичної парадигми феномен віртуальної реальності виявляється також у сфері інноваційної креативної діяльності особистості, в творчості якої дістає прояв колективне (як його характеризує К.Юнг) або культурне несвідоме. Індивіда, який перебуває в стані творчого натхнення та креативної діяльності, з'явившись з якоїсь вищої сфери, немов із "нічого", охоплює стан осяяння, одкровення, інсайтів, в яких міститься шукана істина, а це дає згодом як практичні, так і теоретичні результати. Такий стан виходить за межі вже усталених раціональних схем та традицій розуміння дійсності, практичної діяльності або художнього бачення світу. З неосяжної безлічі віртуальних можливостей, в резонанс з творчою свідомістю особистості, виникає найбільш ізоморфна та відповідна актуальній потребі особистості можливість. При цьому ірраціональний вимір віртуальності зіштовхується з раціональними схемами діяльності та мислення, в яких він має експлікуватися для того, щоб певною мірою матеріалізуватися.

Фахівці з модальної логіки вважають, що віртуальні об'єкти в певному сенсі не є рівноправними з дійсними та можливими об'єктами. Можливі об'єкти мають нижчий статус існування, ніж дійсні, а віртуальні – ще нижчий, ніж можливі. Так, наприклад, поняття круглого квадрата не є навіть можливо можливим об'єктом, хоча вічний двигун у майбутньому може стати можливим об'єктом внаслідок майбутньої концептуальної революції [3, 30, 32–33]. Отже, в некласичний період розвитку науки віртуальні об'єкти і взагалі проблема віртуальності стають предметом спеціального дослідження.

У сучасній постнекласичній парадигмі віртуальна реальність асоціюється з розвитком інформаційних технологій і пов'язаними з ними побудовами імітаційних інформаційних моделей технічних та природних систем, а також з комп'ютерним проектуванням соціальних (організаційних, економічних, зокрема виробничих, торговельних, комерційних та ін.) нововведень або дій. Існування віртуальної реальності має своєю передумовою поєднання комп'ютера або мережі комп'ютерів (hard ware) з відповідним програмним забезпеченням (soft ware), з одного боку, і оператора (або операторів), що моделює властивості і траєкторії поведінки об'єкта, – з іншого. Співіснування "справжньої" і "віртуальної" реальності породжує ефект поліонтичності, множинності реальностей або різноякісності рівнів самоорганізації буття. При цьому відбувається вихід за межі не тільки лого- та методологоцентризму, але й суб'єктоцентризму. Суб'єкт може фіксувати процес чи подію або послідовно з будь-якої з кількох можливих точок відліку, або з кількох із них одночасно.

Крім зазначених класичного (або протокласичного), некласичного та постнекласичного тлумачень віртуальності можна відзначити ще тлумачення її як нереальної можливості, про що вже йшлося раніше. Причому виникнення нових значень цього поняття не відкидає попередніх, і всі вони продовжують співіснувати, взаємно доповнюючись суміжними смислами. Особливо важливо, встановлюючи точне значення поняття віртуальної реальності в межах постнекласичної парадигми, співвіднести його з точним значенням у межах некласичної парадигми, оскільки останнє можна більш-менш повно встановити, аналізуючи поняття віртуальної частинки в квантовій теорії.

Постнекласичний підхід до віртуальної реальності долає, як ми вже зазначали, лого- та методологоцентристську парадигми осягнення світу. Постнекласичне бачення світу припускає, що центр самосвідомості може опинитися в різних системах відліку, не надаючи жодним із них привілейованого становища, а також послідовно та/або одночасно у різних множинних світах нашого Всесвіту. Скоріше за все, цей центр опиняється в "найкращому", як стверджував Г.Ляйбніц, напевно – в енергетично найбільш потужному, з усіх можливих світів. Мережовий світ, швидше за все, не має привілейованої точки відліку (що нагадує ренесансне положення "Бог скрізь і ніде"), і логіка творчого та продуктивного перебування в мережі визначає послідовність переходу центру самофокусування суб'єкта між різними ступенями реальності та віртуальності світів.

Суб'єкт змушений постійно повертатися до прагматики найбільш реального зі світів, у котрому забезпечуються засоби фізіологічного виживання. Однак важелі найбільшого впливу на високотехнологічне прирощення цих засобів у добу постіндустріальної інформаційно орієнтованої економіки найефективніше віднаходяться у віртуальних світах вищих порядків. Інакше кажучи, прагматична, стратегічна раціональність фізичного виживання суб'єкта зберігає в реальному світі свою значущість. Однак найбільш дієві інструменти виробництва засобів задоволення потреб людини, а також її самореалізації має високотехнологічний світ, суттєвою ознакою якого є оперування віртуальною реальністю. Тому й способи опанування її виходять за межі класичної та некласичної раціональності.

Завдяки діяльності творчого суб'єкта відбувається самодобудовування цілісної реальності. Щоб бути успішним і конкурентноздатним, суб'єкт не може не бути активним учасником інформаційної

мережі, послідовно реалізуючи її віртуальні можливості. Рациональний смисл доби постнекласики завжди лишається незамкненим, відкритим, таким, що не може бути достатньо формалізованим у межах екзистенційно-життєвого часу. І в цих межах має бути перерване нескінченне розгортання гіпертексту або діятиме інший спосіб пересування центру самосвідомості по мережі. Як зазначає І.А. Акчурін, раціональний зміст при цьому, безперечно, викристалізовується, проте не можна не визнати, що він формується з араціональної, хаотичної основи, з іншого рівня (мікрорівня щодо даного макрорівня) та іншого виміру реальності [1, 46].

Розглядаючи віртуальну реальність як конститuent комп'ютерного мережевого феномена, слід виокремити найактивнішу й онтологічно найскладнішу його частину – свідомість людини. У цьому контексті ми неодмінно стикаємося з феноменологією та когнітологією віртуальної реальності. Тут же можна спочатку перелічити основні еволюційні етапи формування тієї конфігурації феноменологічних та когнітивних відношень, котра робить можливою віртуальну реальність.

Насамперед зазначимо, що найфундаментальнішими адаптивними механізмами живих організмів є випереджаюче відображення дійсності й системне реагування на найближчі майбутні стани середовища. Це можна пояснити, як вважає І.А. Акчурін, явищем когерентності, яке виражається в тому, що в клітинах організму відбуваються одночасно біохімічні реакції та життєво-важливі біофізичні процеси [1, 46]. Вчений висловлює цікаву думку, що когерентність і конструктивність усіх найважливіших структур живого є трансформацією в живому (на рівні молекулярної біології) двох найфундаментальніших квантових характеристик буття у фізиці – хвильової та водночас корпускулярної природи всіх його об'єктів, які в живому набирають загадкових властивостей “високого відображення” елементарних “пізнавальних актів”, здійснюваних навіть одиничними фотонами [1, 57]. А механізм, який спрямовує й “веде” рух фізичних атомів по цілком визначених траєкторіях біохімічних та біофізичних процесів, можна пояснити за допомогою запропонованого видатним фізиком Р.Фейнманом принципу мінімуму дії [1, 55].

Живі органічні молекули здійснюють немовби постійне “вимірювання” свого безпосереднього майбутнього – своїх найближчих (за часом) взаємодій з усіма просторовими сусідами. За мільйони років еволюції біологічні системи зуміли “надбудувати” над найпростішим молекулярним рівнем квантових взаємодій з “майбутнім” таку складну й розгалужену систему інших, вищих рівнів організації живої матерії, що це “вимірювання майбутнього” набирає цілком макроскопічних розмірів (наприклад, у вищих тварин у вигляді їхніх блискавичних і здебільшого адекватних реакцій на швидкозмінювані ситуації у середовищі) [1, 55]. І цей швидкий моніторинг обставин, що передують виборі оптимальнішого способу дії вищого організму в даній конкретній ситуації, є тією природно-біологічною основою, з якої розвивається здатність сучасної людини оперувати з віртуальними об'єктами.

Щоб адекватно співвіднести віртуальну реальність з фактичною реальністю, потрібно пізнання, або пізнавальне моделювання світу, розглядати як компонент адаптивної діяльності людини. Наші категорії, поняття, концепції у такому разі можуть бути інтерпретовані як функції нашої нейросенсорної організації, що сприяють виживанню та збереженню виду. У пізнанні людина схильна вирізняти ті аспекти реальності, що зумовлюють її якомога успішнішу адаптацію до життєвого середовища. Тому пізнання світу слід розуміти не як відображення, а як інтерпретацію та реконструкцію (репрезентацію) реальності; а в процесі еволюційного відбору адаптивних пізнавальних механізмів викристалізувалися певні апріорні форми пізнання дійсності [2, 266]. У цьому сенсі знання – це гіпотеза, що є досить обґрунтованою адаптивним процесом взаємодії суб'єкта з відкритим середовищем і дає багатоваріантний віртуальний тезаурус спектру можливих ліній реагувань на зміни в середовищі [2, 267].

Як зазначають О.м. Баксанський та м.Н. Кучер, можна виокремити три етапи допоняттєвого когнітивного розвитку людини у філогенезі: це – апарат генетичного кодування (геном), який оцінює і зберігає інформацію про статично постійні параметри середовища; це гомеостатичний механізм, який забезпечує кінестетичні реакції, спадкову координацію, дає оцінку поточної інформації про параметри середовища; це – навчання на основі відкритих програм, що передбачає оцінювання та збереження поточної інформації про параметри навколишнього середовища і орієнтоване на врахування віртуальних особливостей середовища [2, 272].

На основі цих допоняттєвих форм когнітивної поведінки формується поняттєве моделювання світу, яке розвивається в онтогенезі людини (від моменту її народження) і також складається з кількох етапів. Одним із таких суттєвих етапів є здатність суб'єкта передбачати в уяві результати власних дій і за допомогою цього прогнозу вибирати таку дію, котра відповідає бажаному результату; важливою є також здатність розглянути об'єкт реальності з “різних боків”, тобто віртуалізувати його; крім того, суб'єкт навчається розрізняти позірність та реальність, координувати ймовірні події у гіпотетичній або абстрактній ситуації, надбудувати над базовими категоріальними конструкціями нові конструкції, котрі фіксують нові знання про реальність, що мають забезпечувати розв'язання завдань, пов'язаних з орієнтацією в середовищі [2, 278–279].

Якщо навколишнє середовище протягом життя людини лишається майже незмінним або змінюється незначною мірою, то репрезентації його зазнають низку каркаломних змін протягом життя сучасної людини і, насамперед, – завдяки її здатності до віртуалізації дійсності [2, 282]. Віртуалістичний підхід може бути цілком застосований і до тлумачення мовних процесів, зокрема в ситуаціях вибору оптимальних і найбільш адекватних мовних засобів для вираження необхідного для тих чи інших пізнавальних та комунікативних завдань. І.С. Алексєєв і М.Ф. Овчинников вважають, що мова потенційно (або віртуально) містить у собі всі можливі мовні ланцюжки, що слугують (усно або письмово) для вираження всіх можливих смислів; подібно до того, як у фізиці

елементарних частинок вакуум віртуально містить у собі всі можливі частинки, кожне слово мови віртуально пов'язане з усіма іншими словами: смисл кожного слова віртуально включає в себе смисл всіх інших слів, що складають лексику мови. Мова – це світ смислів, прихований у кожному слові. Світ смислу, таким чином, виявлений в системі мови [5, 289]. А в світі елементарних частинок та чи інша подія з усіх можливих віртуальних подій реалізується внаслідок схильності фізичних процесів відбуватися за найбільш ймовірними тректоріями, за енергетично найбільш потужними лініями; світ схильностей і налаштованостей постає як найбільш людиномірний світ, в якому людина може янайкраще реалізувати свої здібності [5, 323].

Щодо співвідношення можливого й віртуального зауважимо, що те, що вже реалізувалося, реальна можливість, яка матеріалізувалася в дійсність, за самим своїм визначенням не належить до віртуального. У тезаурусі всіх можливостей реалізуються лише ті, в яких виявляється найбільша схильність до реалізації. А ті можливості, які меншою мірою резонують з інформаційним кодом Всесвіту (в тому числі й з базовими фізичними константами, пропорціями золотого розтину та ін.), мають меншу ймовірність реалізуватися у фактичній реальності.

Але тут виникає кілька запитань. Чи є віртуальна реальність менш імовірною, ніж фактична, але все ж такою, що може врешті-решт реалізуватися? Чи вона є суто інструментальною ідеальною можливістю, яка виконує суто логічну (і навіть естетичну) функцію, забезпечуючи лише повноту й завершеність концептуальних побудов, і водночас показує сферу неможливого, через що не може бути зреалізованою у фактичній реальності? Чи є віртуальне зоною взаємодії з порушенням звичайних закономірностей, хоча й протягом надзвичайно малого відтинку часу, як це відбувається з елементарними віртуальними частинками, вказуючи, окрім іншого, на контакт звичайної реальності з іншими вимірами дійсності та з іншими світами? Чи віртуальна реальність, як у прикладі з комп'ютерною віртуальною реальністю, є лише суто ідеальним утворенням у системі “комп'ютер – свідомість оператора” і не має матеріалізованих форм існування?

Низка цих запитань засвідчує, що поняття віртуального вживалося в різних смислових контекстах і набуло кількох близьких, але все ж відмінних одне від одного значень. У зв'язку з цим, аналізуючи постнекласичну парадигму віртуальної реальності, важливо не звужувати значення цього поняття до полегшеної інтерпретації, яка іноді буває в наукових дослідженнях останніх років, а враховувати якомога повнішу конфігурацію його значень.

ЛІТЕРАТУРА

- Акчурина И.А.** “Новая фундаментальная онтология” и виртуалистика // Виртуалистика: экзистенциальные и эпистемологические аспекты. – М., 2004.
- Баксанский О.Е., Кучер Е.Н.** Когнитивное репрезентирование как механизм виртуализации реальности // Там само.
- Васюков В.Л.** Виртуальные объекты с точки зрения логики и формальной феномологии // Там само.
- Илларионов С.В.** Виртуальные объекты современной физики // Там само.
- Овчинников Н.Ф.** Предрасположенность и виртуальные миры // Там само.
- Плотин.** Избранные трактаты: В 2-х тт. – М., 1994. – Т. 2.
- Севальников А.Ю.** Онтологические аспекты виртуальной реальности // Виртуалистика: экзистенциальные и эпистемологические аспекты.
- Хоружий С.С.** Род или недород? // Вопр. философии. – 1997. – 2.